

UMETNOST 19. STOLETJA NA PRIMORSKEM

Peter Krečič, Ljubljana

V tem kratkem referatu nameravam razgrniti nekaj temeljnih vprašanj, ki so se pojavila pri raziskavi umetnosti tega področja. Tema z zgornjim naslovom že nekaj let teče pri Raziskovalni skupnosti Slovenije.

Po preiskanem se mi kaže podoba umetnosti 19. stoletja na Primorskem približno takšna: za to področje so odločilni predvsem trije veliki centri umetnostnih pobud. Največji in najodločilnejši za bližnje zaledje Krasa je bil seveda Trst, kjer nastajajo od samega začetka 19. stoletja tudi v evropskem merilu aktualne stvaritve, zlasti na področju urbanizma, arhitekture in oblikovanja (tu mislim predvsem na notranjo arhitekturno opremo). Te stvaritve so z značilnimi oblikovnimi »okrajšavami«¹ prodirale tudi na deželo. Za zgled naj navedem monumentalno cerkev sv. Antona Novega avtorja Pietra Nobila (nekdaj je stala v osi tik ob kanalu, ki so ga pozneje deloma zasuli), ki je v tistem času (1848) načenjala enega pglavitnih klasicističnih konceptov (oblikovanje stavbne lupine okrog vrisane krogle), in njen zanimiv odvod v podružnični cerkvi v Štorjah pri Sežani. Drugo pomembno središče je Gorica širokim vplivnim radijem na Kras, v Vipavsko dolino in v Posočje. Tretje središče je Ljubljana v povezavi z Gradcem in Dunajem, od koder je prihajal vpliv zlasti prek tako imenovane »uradne«² arhitekture upravnih stavb, kot so šole, pošte, železniške postaje ipd. Ta vpliv je posebno očiten v Idriji, zlasti na prelomu stoletja (Filipov dvorec — občinska palača v Idriji; ljubljanska realka — idrijska gimnazija), in seveda v vseh pomembnejših krajih na poti iz Ljubljane v Trst, kot sta, denimo, Postojna in Sežana. A tudi v manjših krajih dobivajo pomembnejše stavbe z uvoženim okrasjem večji poudarek in bolj uraden videz.

Kar zadeva umetnostni razvoj, se zdi, da je prehod iz 18. v 19. stoletje minil brez ostrejših prelomov tako v večjih središčih kot na podeželju. Arhitektura je povzela aktualne klasicistične pobude. Domači prostor jih je zlahka sprejel, ne nazadnje tudi zato, ker so domači izvajalci s svojim klesarskim in zidarskim znanjem mogli novim slogovnim zahtevam zlahka ustreči na primerni kvalitetni ravni. Tudi v ljudskem stavbarstvu čutimo na prelomu stoletij blag prehod: spremenila se je pravzaprav le profilacija nekaterih stavbnih prvin (okenskih okvirov in portalov), ki je postala bolj »težka«. Gibek in tenak baročni portalni

lok je praviloma zamenja preklada s »klasicističnim« čelom, pogostoma plitvo klesarsko obdelana.

V slikarstvu in kiparstvu se veliki razmah, ki smo mu priče v 18. stoletju, ustavi oziroma izzveneva v številnih podobarskih delavnicah (na vsem tem področju, denimo, komaj najdemo kvalitetnejšo spomeniško plastiko). V slikarstvu zaznamujemo na Primorskem tri zaokrožene opuse: F. Kurza von Goldensteina in Janeza Wolfa na Vipavskem ter Jožefa Tominca med Trstom, Gorico in Ljubljano. Prva dva sta pustila pomembna dela v cerkvenem slikarstvu, tretji predvsem z meščanskimi portreti. Nekaj časa je deloval v Vipavi tudi Anton Karinger, kratko Mihael Stroj. Po vsem Primorskem tega časa je dokaj pogosto ljudsko freskantstvo.

Posebno zanimivo vprašanje celega obdobja je vprašanje ljudskega klesarstva in kiparstva. Gradiva je v razmerju z ljudskimi freskami izjemno veliko. S širšimi umetnostnimi tokovi je komaj kaj v zvezi, včasih le z zunanjim (nagrobnik) ali z ikonografskim okvirom naloge (nabožne teme). Odliki tega kiparstva sta neposrednost in pripovednost (vrsta izvirnih praviloma slovenskih napisov) ob sicer rustikalni obdelavi, ki se izmika vsakršni stilni opredelitvi. Razširjeno je po vsem Primorskem, torej na podeželju, in seže daleč na obrobje (Črni vrh, Hotedršica).

Po sredi stoletja zaznamujemo predvsem v stavbarskem razvoju pomemben mejnik. Zlasti v večjih središčih se naročniki ne zadovoljijo več z domačimi stavbarskimi močmi, pač pa se obračajo k vse številnejšim mojstrom iz tujine, ki prinašajo poleg drugačnega načina izražanja s stavbnim ometom, z industrijsko izdelanimi detajli (konzole, balustri, stebri, okenski in vratni okviri, stavbna plastika) tudi popularne nove sloge od nove gotike do secesije. Ta v resnici industrijski način zidave je povezan z »industrijskim« načinom izdelave načrtov, ki jih prinašajo revije in posebne knjige načrtov, obsegajoče pisano stavbno-slogovno tipiko, in hkrati z drugačno vlogo gradbenega podjetja. Za izbrani načrt v katalogu je lahko naročnik dobil pri gradbeniku tudi ves potreben stavbeni inventar. Ta sicer povsod po Evropi znan način zidave določene ravni stavb, zlasti individualnih, je povzročil v urbanizmu vidne spremembe. Za zgled naj služi goriški korzo. Iz središča mesta so ga pozidavali tako, da se hiše stikajo med seboj in ustvarjajo z drevoredom tipično podobo ulice 19. stoletja. Stavbe so postavljene ob ulično črto, vse dokler se ni korzo že toliko oddaljil od središča, da je nastalo dovolj prostora za meščanske hiše, zidane v različnih slogovnih in regionalnih (alpskih) inačicah, umaknjene od ulične črte in obdane z razmeroma obsežnimi vrtovi. To, kar je bilo nekoč, tudi še v 19. stoletju, prihranjeno pomembnejšim javnim poslopjem, si je v mestu priborila meščanska vila. Nekaj pozneje se bo to zgodilo tudi v nekaterih vaseh v bližini večjih mest kot v Mirnu, Biljani in drugod.

V drugi polovici stoletja se je skladno z uveljavljajočim se industrijskim stavbeništvom močno povečal uvoz malone industrijsko izdelanih podob (na primer križevih potov). Te podobe so prihajale v velikih količinah iz večjih centrov Nemčije, Avstrije, iz Furlanije in Tirolskega pa tudi iz naših krajev.

Delavnica, ki je s plastikami opremila vrsto cerkva v Vipavski dolini in na Krasu, je bila delavnica Franca Xav. Tončiča iz Kamnika. Druga taka delavnica je bila delavnica Miroslava Tomca iz Sentvida. Pojavljajo se imena slikarja Leva Strnada, Antona Trtiča idr. Industrijska miselnost je prejkone v ozadju poskusa z betonsko plastiko sv. Petra v župni cerkvi v Povirju.

Če govorimo o stavbarski in sploh umetniški dejavnosti v drugi polovici stoletja, stopajo iz ozadja nekatera pomembnejša imena graditeljev. Med temi gre prvo mesto vipavskemu dekanu Juriju Grabrijanu, ki je dal v Vipavi pozidati novo župnišče in osnovno šolo, slikarju Wolfu je dal poslikati prezbitერი župne cerkve, Goldensteinu Marijino cerkev v Logu pri Vipavi, v sedemdesetih letih je prizidal tej cerkvi veličasten vhodni portal z visokim zvonikom, nadalje je vplival na pozidave novih cerkva v Vrhpolju pri Vipavi, v Sanaboru in na Colu. Za vse te podvige je imel ob sebi mojstra Blažka iz Lokovca, ki je zmožgel s svojim zidarskim znanjem presajati ambiciozne projekte iz velikih središč, ki mu jih je dajal Grabrijan za predlogo, v poenostavljeno, domačim razmeram in pojmovanjem prilagojeno stavbarstvo. V isto zvrst sodi še njegova ladja cerkve v Črničah, za katero ima največ zaslug dekan Jurij Cibič.

V pogledu graditelja in izvajalca ostaja uganka izredno zanimiva prostorska zasnova župne cerkve v Anhovem iz leta 1852. Tako inventivno, sveže delujoči osredinjeni prostor kot obdelava zlasti kamnoseških detajlov kažeta na ambicioznejšega avtorja. Zaenkrat še ne poznamo stavbe, ki bi ji bila lahko za vzorec.

Med monumentalnejšimi cerkvenimi zasnovami, ki so očitno nastale po načrtih iz večjih središč in ki so jim bili kos le zelo usposobljeni izvajalci, naj omenim tri: župno cerkev v Šmarju v Brdih, župno cerkev na Premu in veliko novoromansko baziliko v Drežnici. Vse so nastale ob koncu ali na prelomu stoletja.

Omeniti velja še, da je precejšnje število cerkva, zlasti starejših, dobilo šele v tem stoletju zvonike, največkrat zvonike oglejskega tipa, ki nadomeščajo zvonike na preslico. Pozidali so jih zvečine, sodeč po nekaterih napisih, kar domači mojstri.

Če naj svoje izsledke na kratko povzamem, so pobujala umetnostni razvoj na Primorskem predvsem velika središča, med katerimi zasluži posebno pozornost Trst. Zaradi kvalitnosti in pomena njegovih spomenikov v evropskih merilih bi vsekakor zaslužil posebno monografsko obdelavo za umetnost 19. stoletja. Jedro umetnostnega razvoja tega časa na Primorskem pripada stavbarstvu, ki kaže tudi na podeželju ne le pomembno razširitev prostorskih zasnov v okviru novih stavbnih nalog, marveč predvsem v okviru tradicionalne naloge, kot je cerkveni prostor, veliko inventivnost in izvirnost v širokem razponu graditeljskih sposobnosti glede na aktualne slogovne vzorce. Malone celotno področje je dobilo z novo profilacijo stavbnih členov nove poudarke na zunanjščinah, še posebej z okraševanjem v ometu ob koncu stoletja. Številni na novo prizidani zvoniki k cerkvam so pomembno obogatili krajinsko podobo primorskih vasi.

SUMMARY

If it is permissible, from a very brief survey of the material, to sum up of the conclusions reached regarding nineteenth century art in the Primorska area, then the following may be asserted: as regards influences, the stimulus on art in this area in the nineteenth century came from three large and important centres. The strongest and most decisive influence on the nearby Karst hinterland was exerted by Trieste, where, from the beginning of the nineteenth century, particularly in the fields of architecture and design (furniture, architectural decoration), creative work was done which could be measured in European terms; in characteristic reduction, it also reached out into the countryside. The second important centre was Gorizia, with a wide circle of influence throughout the Karst region, Vipava Valley, and the area round the Soča River; and third was Ljubljana, with its links with Graz and Vienna, making its influence felt particularly on the so-called »official« architecture, administrative buildings, schools, post offices, railway stations, and the like, especially in the area round Idrija and the more important places on the Ljubljana-Trieste route, such as Postojna and Sežana. As well as these influences, and that of the more ambitious individuals building in the Primorska area, not only local builders but also certain master builders emerged, whose large scale reconstruction schemes commanded attention in a considerable part of the countryside, exerting a formative influence and providing a valuable parallel to architectural features of local stone masons (portals, window frames, pillars) and the creators of surprising popular stone sculpture; these were widespread throughout the Primorska area (in the countryside) and the surrounding areas (Hotederšica) in the nineteenth century, their rusticism defying stylistic definition.

Developmentally, the nineteenth century in the Primorska may be divided into two relatively clearly delineated periods, demarcated approximately at mid-century. In the first period buildings, and also other works of art, are based on the traditions of the preceding period (the baroque), with obvious signs of classicist disenchantment. During this time only the large cities were given model buildings, bearing the stamp of developments in wider geographic dimensions, through even their materials and methods always conveyed the impact of their environment (stone window frames, portals, unpretentious or figuratively little-expressive use of plaster and imitation). After the middle of the century, not only in the larger but also some of the smaller centres (Vipava), a real boom in all fields of art began.

Buildings in the larger centres were increasingly designed after printed plans emanating from large offices, government departments, with industrially produced architectural elements (cast iron pillars, statuary, balustrades, brackets, and the like from terracotta, etc); apart from closely built-up streets, the main urban principal was for freestanding public buildings or villas, or individual houses, surrounded by parks or gardens, standing in wide streets, avenues, or parks (the well known Corsi viali in Gorizia and Trieste date from this time). This method of »industrial« equipment of buildings and also the last prejudices with regard to the use of certain new types of buildings (alpine form of roof cornices, etc) extended out into the villages, the structure emphasizing the importance of such buildings as the post office, local authority, the railway station, and the shops or houses of wealthier merchants.